

Joanna Kurczewska
Marian Kempny
Hanna Bojar
Instytut Filozofii i Socjologii PAN

TRADYCJE JAKO SPOSÓB RADZENIA SOBIE Z NOWĄ RZECZYWISTOŚCIĄ

STUDIA PORÓWNAWCZE DZIAŁAŃ WZOROTWÓRCZYCH RODZIN I AUTORYTETÓW W WYBRANYCH SPOŁECZNOŚCIACH LOKALNYCH*

OPIS I CHARAKTERYSTYKA BADAŃ

Badanie dotyczy klasycznych problemów socjologii, zarówno zorientowanej na zmianę, jak i na tworzenie i reprodukcję ładu społecznego. Dotyczy też kategorii analizy socjologicznej uznawanych w wielkiej tradycji socjologicznej za podstawowe podmioty procesów społecznych (rodzina, społeczności lokalne).

Inspiracje naszego badania wywodzą się zarówno z orientacji kulturalistycznej i historycznej w socjologii polskiej (takich jak S. Czarnowski, F. Znaniecki, S. Ossowski, K. Dobrowolski, P. Rybicki, J. Szacki, A. Kłoskowska) oraz z pokrewnych im analiz polskich historyków i etnografów (J.S. Bystroń, F. Bujak, H. Wereszycki, S. Kieniewicz, T. Łępkowski, R. Wapiński, J. Burszta).

Odwołując się do wspomnianych inspiracji zamierzamy dokonać analiz treści, form i funkcji tradycji w warunkach budowania nowego ładu społecznego we współczesnej Polsce. Sądzymy, że dla zrozumienia tego złożonego zjawiska społecznego nie wystarczy ograniczyć się do wymiaru makrosocjalnego, lecz należy skoncentrować się na poziomie mezo, na którym sytuują się podstawowe instytucje uobywatelnienia — socjalizacji do państwa i społeczeństwa o kulturze narodowej. Przedmiotem badań zamierzamy zatem uczynić te typy grup społecznych, w ramach których dokonują się podstawowe procesy socjalizacji jednostek do uczestnictwa w szerszych kręgach społeczno-kulturowych oraz formułowane są zasady przechodzenia od sfery prywatnej do sfery publicznej.

Rodziny i społeczności lokalną będziemy zajmować się w taki sposób, aby nie stracić z pola widzenia aktywistycznego i podmiotowego wymiaru społeczeń-

---

* Przedstawiany poniżej projekt badań finansowanych przez Komitet Badań Naukowych (nr grantu 1H01F 05611) został przygotowany w 1997 r. Od tego czasu zaawansowanie prac grantowych osiągnęło stadium, w którym można mówić o zakończeniu podstawowej fazy badań empirycznych. Opracowanie wyników badań powinno zostać zakończone w 1999 r..

stwa, kultury, a w szczególności tradycji (por. prace A. Kłoskowskiej 1971, 1972, P. Sztompki 1991, 1993 i J. Szackiego 1971). Interesować nas więc będą rodziny i społeczności lokalne jako podmioty społeczne aktywnie współtworzące nową rzeczywistość w podstawowych jej wymiarach.

W badaniach rodzin i społeczności lokalnych czynnik określany przez nas jako tradycja, bywał uzględniany w sposób drugorzędny, często przedstawiany jako czynnik negatywny, opóźniający różnego typu innowacje lub nawet je blokujący. Naszym zdaniem rola tradycji jest inna i znacznie większa. Za wyjątkowo ważne uznajemy analizy tworzenia, transmisji oraz kontroli tradycji przez rodziny i społeczności lokalne. Dzięki tym analizom zamierzamy nie tylko sporządzić typologię tradycji budowanych przez rodziny i społeczności lokalne, ale również uchwycić ich rolę w tworzeniu ponadlokalnej tradycji (regionalnej, narodowej i państwowej). Wydaje się, że pozwoli to lepiej zrozumieć rolę tradycji jako czynnika zmienności współczesnego społeczeństwa polskiego.

Obecnym przemianom ustrojowym towarzyszy dekompozycja oraz rekompozycja tradycji społecznych. Analizując tradycje rodzin i społeczności lokalnych pragniemy pokazać złożoność dokonywanych przez jednostki i zbiorowości wyborów aksjologicznych. Przemiany te pragniemy rozpatrywać uwzględniając ich bogatą charakterystykę historyczno-cywilizacyjną. Przede wszystkim trzeba przyrzeć się tradycjom nie tylko w sferze idei, ale i równocześnie w sferze instytucji życia społecznego. Oba te wymiary tradycji odgrywają rolę pozytywnego układu odniesień społecznych, stwarzając podstawy nowych praktyk wzorotwórczych. Pozwala to różnego typu społecznościom ograniczać ich bezradność aksjologiczną i budować skuteczne strategie adaptacyjne.

RODZINA

Pierwszym podstawowym podmiotem badania jest rodzina. Za takim wyborem przemawia to, iż rodzina jest podstawową — „pierwotną” instytucją w trzech interesujących nas wymiarach:

Po pierwsze — rodzina jest najpierwszą i najbardziej pierwotną instytucją społeczną i transmisji wzorów kultury. Wyposaża ona jednostki w podstawowy zasób kultury dostarczający im zdolności do rozumienia i interpretowania świata oraz umożliwiający im wkraczanie i funkcjonowanie w innych kręgach społecznych (por. socjologia wychowania F. Znanieckiego 1973 oraz A. Kłoskowska 1971).

Po drugie — rodzina stanowi źródło podstawowych wartości i orientacji życiowych, będąc sama, jak wskazują liczne badania, najbardziej cenioną wartością w społeczeństwie polskim lat dziewięćdziesiątych (zob. Raporty CBOS z 1993 i 1994 roku, np. *Rodzina: wartość uznawana czy realizowana* — CBOS, listopad 1994).

Po trzecie wreszcie — rodzina jest pierwotną instytucją, która ustala (dostarcza jednostkom) repertuar tradycji, określa sposoby ich wartościowania i kontroluje je (ich wykorzystanie), wytwarzając jednocześnie podstawowe wzory adaptacyjne oparte na różnorodnych tradycjach.

W analizowanej w powyższych wymiarach rodzinie mamy do czynienia z jednoczesnym powstawaniem i przenikaniem się z jednej strony „tradycji prywatnych” (zwyczaje dotyczące dnia codziennego, tradycja bezrefleksyjna) oraz „tra-

dycji rodzinnej” (zobiektywizowana, skodyfikowana tradycja rodziny), a z drugiej strony „tradycji publicznych” wykraczających poza doświadczenie poszczególnych rodzin czy jej członków (tradycja o wymiarze regionalnym, narodowym czy państwowym). Rodzinę zatem uważamy za swoistą „instytucję pośredniczącą” między tradycjami prywatnymi i rodzinnymi a tradycjami publicznymi.i

Wybraliśmy rodzinę także i ze względu na jej szczególną wagę w systemie polityczno-wychowawczym Polski Ludowej oraz strategiach adaptacyjnych jednostek i grup do wymogów życia w upaństwowionym społeczeństwie (por. W. Narojka koncepcję socjalistycznego państwa opiekuńczego oraz jego analizy indywidualnych strategii adaptacyjnych). Rodzina w Polsce Ludowej podlegała czynnikom osłabiającym jej funkcje transmisji kultury z jednej strony czynnikom o charakterze uniwersalnym (urbanizacja, migracje, wpływ kultury masowej) i lokalnym, systemowym (ideologia państwowa). Z drugiej strony rodzina była tą instytucją, która nie tylko włączyła się w działalność wychowawczą, ale również tworzyła takie zasoby wartości, które osłabiały wpływ czynników zewnętrznych płynących ze strony ideologii państwowej. Rodzina była wtedy jedną z nielicznych instytucji społecznych, w których najsilniej i najskuteczniej mogły być chronione i przechowywane te tradycje, które oficjalna propaganda uznawała za niezgodne lub sprzeczne z istniejącym porządkiem ustrojowym. W dokonujących się obecnie przemianach porządku ustrojowego — rodzina może zmieniać i rozszerzać — w zgodzie z nowymi zasadami ustrojowymi — zasób własnych i innych tradycji, pozostając jedną z podstawowych instytucji wzorotwórczych.

AUTORYTETY

Badaniem objęte będą osoby będące w danej społeczności lokalnej autorytetami w sprawach publicznych. Te osoby — zakładamy — mają większe niż inne wpływy: a) na ustalanie zasobów tradycji lokalnych, b) na ich rozpowszechnianie i kontrolowanie w społeczności lokalnej i poza nią, c) na kształtowanie tradycji prywatnych i rodzinnych w danych społecznościach lokalnych. Uważamy, że ze względu na ich powyższą charakterystykę pełnią te osoby rolę lokalnych „przodowników tradycji”. Sądzymy też, że „przodownicy tradycji” bardziej od innych decydują o wzorcach jednostkowych i środowiskowych identyfikacji z tradycją lokalną i regionalną. (W analizach właściwości tych identyfikacji odwołujemy się do zmodyfikowanej dla potrzeb naszych badań A. Kłoskowskiej koncepcji walencji kulturowej).

Interesować będziemy się: a) autorytetami formalnymi (za takie uważamy osoby, które pełnią najwyższe funkcje w różnego typu dobrowolnych stowarzyszeniach, np. w towarzystwach kulturalnych, radach parafialnych oraz liderów samorządów lokalnych i zinstytucjonalizowanych inicjatyw obywatelskich), b) autorytetami nieformalnymi (uważamy za takie osoby będące „instytucjami społecznymi” danej społeczności uznawane za takie przez zawodowych kronikarzy życia lokalnego, przez osoby, które w badanych rodzinach uchodzą za strażników tradycji oraz przez kompetentnych informatorów, czyli autorów naukowych i popularnonaukowych monografii społeczności lokalnych).

Analizując przekonania i działania tego typu autorytetów pragniemy zrekonstruować podstawowe wzorce powiązań wewnętrznych w społecznościach lokal-

nych, w tym szczególnie wzorce relacji (oraz ich dynamikę) w zakresie działań wzorotwórczych, zachodzących w przestrzeni publicznej między rodzinami a elitami lokalnymi, do których wyróżnione autorytety należą. (W analizach pragniemy odwołać się do propozycji teoretycznych M. R. Somers 1992).

SPOŁECZNOŚCI LOKALNE

Spółeczność lokalna jest przez nas rozumiana jako trwała zbiorowość terytorialna złożona z rodzin pozostających w stosunku sąsiedztwa i połączonych więziami lokalną ukształtowaną na podłożu więzi typowych dla grup pierwotnych, w których interakcje społeczne oparte są w głównej mierze na stycznościach bezpośrednich. Za Pawłem Rybickim (1979) wyodrębniamy trzy wymiary istnienia wszelkich społeczności — (1) społeczność lokalna istnieje w określonych warunkach materialno-cywilizacyjnych i ma, choć nie zawsze, ściśle określone, to jednak wyraźne ramy czasowe i przestrzenne; (2) jej istnienie jest ukierunkowane na realizację wspólnych wartości naczelnych (wspólnego dobra), co do których istnieje w społeczności względny *consensus*; (3) społeczność urzeczywistnia się przez indywidualne i zbiorowe działania.

Ostatecznie społeczność lokalną definiuje nakładanie się trzech warstw rzeczywistości — jej substratu materialnego (decydującego o jej granicach), sfery znaczeń i podzielanych wartości oraz splotu działań wytwarzających między jednostkami i podmiotami zbiorowymi (rodzinami) więzi o podwójnym subiektywno-obiektywnym charakterze. Analiza powiązania i przenikania się tych trzech typów czynników pozwala widzieć w społeczności dynamiczny układ, w obrębie którego zmienność sfery materialno-cywilizacyjnej (np. w postaci zmiany wielkości, liczby członków, warunków ekonomicznych czy cywilizacyjnych *sensu stricte*) nie pozostaje bez wpływu na sferę, poprzez którą jej członkowie dokonują wyboru określonych wartości czy dążeń, a w efekcie na działania społeczne (również w wymiarze instytucjonalnym). Podstawowe założenie planowanych badań wiąże się z supozycją, że sfera znaczeń i wartości powinna być traktowana jako źródło zasobów ułatwiających orientację i obieranie przez podmioty społeczne adekwatnych strategii działania w sytuacji gwałtownego przeobrażenia materialnego podłoża funkcjonowania społeczności lokalnej (tak jest w przypadku tzw. zmiany ustrojowej, z którą mamy do czynienia w Polsce). Wśród tych zasobów wyróżnione miejsce przyznaliśmy tradycjom jako sposobom kierowania zbiorowości (różnego typu — rodziny, społeczności lokalnej czy narodu) ku wyselekcjonowanym wartościom.

TEORETYCZNE CELE BADANIA

Badanie, po pierwsze, ma określić inwarianty tradycji (przez analizę różnych typów tradycji, wydzielanych za pomocą zróżnicowanych kryteriów przy uwzględnieniu kontekstów społeczno-cywilizacyjnych). Po drugie — ma zrekonstruować zasady dokonywania wyborów tradycji przez wybrane do badania typy społeczności (poprzez analizę wyborów dokonywanych przez przodowników tradycji

w rodzinie i społecznościach lokalnych — autorytety formalne i nieformalne)¹. Po trzecie, ustalimy korzystając z wyników analiz wyborów aksjologicznych lokalnych przodowników tradycji — jakie inne podmioty społeczne i w jakich sytuacjach są szczególnie zaangażowane w tworzenie tradycji i wbudowanie jej w instytucje kulturowe, polityczne i ekonomiczne nowego porządku ustrojowego. Po czwarte — określimy różnorodność funkcji tradycji właściwych różnym typom społeczności w zależności od ich roli w procesach socjalizacji i stopnia ich zinstytucjonalizowania.

Tego rodzaju strategia teoretyczna ma na celu: z jednej strony — wskazać, że tradycji na każdym poziomie organizacji społecznej jest wiele, z drugiej — że tradycje (a nie jedna, niezróżnicowana tradycja) aktywnie współtworzą podstawy kulturowego uniwersum umożliwiającego działania społeczne w heterogenicznym społeczeństwie demokratycznym. Naszym zadaniem nie jest analiza — na co już wskazaliśmy — tradycji na poziomie państwa narodowego, społeczeństwa narodowego, a także — choć wydaje się to teoretycznie szczególnie ciekawe i niezbyt często rozważane — na poziomie krajowego społeczeństwa obywatelskiego. Zajmować będziemy się analizami podstawowych struktur tradycji i pozytywnych funkcji tradycji na poziomie społeczności lokalnych, analizowanych z perspektywy dwóch typów istotnych aktorów: rodziny oraz autorytetów nieformalnych i formalnych. Wybraliśmy je przede wszystkim przez wzgląd na: po pierwsze — ich podstawową rolę w socjalizacji politycznej i kulturowej, po drugie — na istnienie ciekawych inspiracji teoretycznych z zakresu *community studies* oraz lokalnych wymiarów nowoczesnej demokracji, po trzecie — na stan badań zwłaszcza socjologicznych z tej dziedziny w okresie Polski Ludowej.

TECHNIKI BADAWCZE

Podstawową technikę badawczą stanowić będzie wywiad swobodny, przeprowadzany przy użyciu oddzielnych kwestionariuszy z dwoma grupami respondentów — członkami rodzin oraz z osobami wyselekcjonowanymi jako autorytety lokalne. Zebrane dane z 90 wywiadów o charakterze jakościowym oraz 15 analiz instytucji zostaną zarchiwizowane komputerowo.

Zostaną również zgromadzone i opracowane metodą analizy dokumentów osobistych materiały dotyczące historii badanych społeczności i rodzin uzyskane zarówno ze źródeł zastanych, jak i zrekonstruowane w postaci tzw. historii oralnej.

Przy doborze rodzin kierowaliśmy się trzema kryteriami: a) zróżnicowanie ze względu na zasiedloność w danej miejscowości i regionie, b) czynnik wykształcenia; c) kryterium pokoleniowe: badaniem zostaną objęte w danej rodzinie zarówno przedstawiciele pokolenia dziadków, jak i rodziców. Chodzi nam o uchwycenie pokoleniowej zmienności w trwałości transmisji tradycji.

Wybrane rodziny będą badane za pomocą wywiadu swobodnego uzupełnionego inwentarzem dokumentów osobistych i rodzinnych oraz pamiątek.

Przy doborze społeczności lokalnych kierujemy się dwoma typami kryteriów: substancjalnymi i istniejącym stanem wiedzy empirycznej w zakresie historii, etno-

---

¹ Ze względu na cel naszych badań odwołujemy się do zmodyfikowanej koncepcji Floriana Znanieckiego przodowników kultury.

grafii i socjologii społeczności lokalnych. W efekcie badań będziemy trzy społeczności lokalne, w trzech różnych obszarach pozaborowych.

Wybraliśmy wstępnie Stary Sącz, Skoczów (b. zabór austriacki), Węgrów i Drohiczyn (b. zabór rosyjski), Wrześnię i Żnin (b. zabór pruski). W pierwszej fazie badań zamierzamy przeprowadzić stosowne korekty doboru społeczności lokalnych, kierując się podanymi poniżej kryteriami, w tym i dostępnością badań socjologicznych i innych z lat PRL i wcześniejszych.

KRYTERIA DOBORU BADANYCH SPOŁECZNOŚCI

Pierwsza grupa kryteriów dotyczy perspektywy długiego trwania i jednocześnie szerszego (ogólnonarodowego) kontekstu kulturowego i cywilizacyjnego. Mamy przede wszystkim na uwadze wpływ takich czynników jak dziedzictwo instytucji i wzory kulturowe ukształtowane w okresie podziału Polski na trzy zabory: pruski, austriacki i rosyjski, włączanie ziem polskich w trzy organizmy państwowe oraz typy kultur narodowych i cywilizacji. Do chwili obecnej daje to o sobie znać innym poziomem rozwoju gospodarczego, cywilizacyjnego i kulturowego. Wyraża się również stosunkiem do państwa, samoorganizacji i pracy.

Chcemy też uwzględnić wpływy dziedzictwa okresu międzywojennego, a zwłaszcza instytucji politycznych i ekonomicznych własnego, niepodległego państwa, uwzględnić dziedzictwo wojny i okupacji oraz wynikłych z wojny zmiany granic na wschodzie i na zachodzie (odmienne doświadczenia społeczności centrum i pogranicza) stanowiące istotny element doświadczenia zbiorowego zwłaszcza starszych pokoleń.

Szerzej uwzględnimy dziedzictwo w sferze wartości i w sferze instytucji dwóch okresów z dziejów najnowszej Polski, a mianowicie 1945–1981 (od powstania PRL do stanu wojennego) i 1981–1989 (do zmiany ustrojowej w czerwcu 1989).

W sumie więc, chcemy wziąć pod uwagę w analizie zmian społeczności lokalnych następujące czynniki:

- (I) dziedzictwo cywilizacyjne i kulturowe trzech zaborów;
- (II) tradycje okresu międzywojennego;
- (III) doświadczenia społeczne okupacji;
- (IV) dzieje powojenne PRL.

Wewnątrz zbiorowości lokalnych przebiegają rozmaite zróżnicowania, które bezpośrednio zależą od mikrouwarunkowań specyficznych dla danego typu społeczności. Ogólnie mówiąc są to kryteria uwzględniające krótką perspektywę, kryteria bezpośrednio odnoszące się do danej społeczności lokalnej, m.in. do wcześniejszych faz biografii określonej społeczności lokalnej, a szczególnie do obecnej fazy rozwoju danej społeczności. Uwzględnić tu będziemy zróżnicowania jednostek badawczych ze względu na następujące czynniki.

Po pierwsze — zróżnicowanie jednostek badawczych pod względem demograficznym, struktury społeczno-zawodowej i ekonomicznym oraz zróżnicowanie jednostek badawczych ze względu na poziom ich homogeniczności (społeczność jednorodna etnicznie, wyznaniowo, pochodzeniowo vs społeczność heterogeniczna).

Po drugie — zróżnicowanie ze względu na trwałość i ciągłość pamięci historycznej danej społeczności (społeczność tradycyjna, zamknięta, kultuwująca trady-

cję vs społeczność „bez historii”, czy raczej — tworząca swoją historię od nowa, powstała po wojnie z ludności napływowej).

Po trzecie — zróżnicowanie ze względu na typ kontroli władzy państwowej (komunistycznej i postkomunistycznej różnych szczebli, m.in. zakres ingerencji władzy centralnej i lokalnej w życie społeczności).

Po czwarte — zróżnicowanie jednostek badawczych ze względu na typ i intensywność wzorów i instytucji samoorganizacji społecznej (ze szczególnym uwzględnieniem zasad rekrutacji, składu oraz funkcji elit lokalnych).

Na podstawie tych kryteriów uwzględnimy następujące typy społeczności lokalnych:

1) tradycyjne, zamknięte, kultywujące tradycję i pamięć historyczną vs społeczności „bez historii”, powstałe po wojnie od nowa, rodzaj mieszanki wpływów i tradycji (otwarte);

2) jednorodnie etnicznie, wyznaniowo i kulturowo vs społeczności heterogeniczne;

3) widoczne — znane z doniesień prasowych, imprez państwowych, odwiedzin telewizji, publicznej aktywności działaczy lokalnych vs społeczności lokalne „na końcu świata”;

4) monoekonomiczne (miasto jednej fabryki, jednego przemysłu) vs społeczności polieekonomiczne, zróżnicowane pod względem struktury zawodowej;

5) aktywne w przeciwieństwie do pasywnych.

LITERATURA

- Kłóskowska, A. 1971. *Rodzina jako czynnik transmisji i twórczości kulturalnej*. „Kwartalnik Pedagogiczny”, 15, nr 12.
- Kłóskowska, A. 1972. *Spoleczne ramy kultury*. Warszawa: PWN.
- Rybicki, P. 1979. *Struktura społecznego świata*. Warszawa: PWN.
- Somers M. R. 1992. *Citizenship and the place of the public sphere: law, community and political culture in the transition to democracy*. „ASR”, t. 58, nr 5, ss. 587–620.
- Szacki, J. 1971. *Tradycja. Przegląd problematyki*. Warszawa: PWN.
- Sztompka, P. 1991. *Society in Action. Toward a Theory of Social Becoming*. Cambridge: Polity.
- Sztompka, P. 1993. *Sociology of Social Change*. Oxford: Blackwell.
- Znaniecki, F. 1973. *Socjologia wychowania*. 2 tomy. Warszawa: PWN.